
ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Ця книга — друге видання монографії, яка побачила світ у 2010 році. З огляду на важливість і резонансність теми реакція наукового співтовариства на ту книжку була досить млявою: декілька рецензій (компліментарних і більш критичних), декілька висловлювань *ad hominem*, здебільшого формальні згадки в оглядах літератури. Більш виразною реакцією можна вважати відмову однієї поважної українознавчої західної інституції друкувати текст моєї доповіді у збірці за матеріалами конференції, в основі якої були головні ідеї цієї книжки.

Ще виразнішою можна вважати реакцію деяких анонімних дописувачів на сайті «Історична правда» на публікацію фрагментів цієї монографії. Частина відгуків, які я не можу відтворити на сторінках наукового видання, засвідчила не лише гостроту проблеми, а й певний рівень суспільної культури. Подібний рівень обговорень зараз є майже нормою не лише серед абонентів наливайок, а й в соціальних мережах.

У будь-якому разі книжка стала фрагментом історіографії голоду 1932—1933 років та історичної політики, її можна зустріти в списках рекомендованої літератури в навчальних курсах, в історіографічних оглядах.

Чому я повернувся до цієї теми?

Є дві основних причини. Перша — радикалізація історичної політики в Україні (причини і перебіг цього процесу я зараз не обговорюю). Інструменталізація минулого для реалізації поточних політичних інтересів знову сягнула безпрецедентного з радянських часів рівня. За таких умов критичний погляд на саме явище історичної політики на конкретному прикладі не буде зайвим. Друга — я хотів бодай частково зафіксувати зміни, які відбулися у сфері досліджень голоду 1932—1933 років.

Що змінилося?

Змінено назву. Підставою для цього рішення стало те, що перша частина старої назви іноді заважала сприймати зміст навіть тим, хто ставився до моїх міркувань адекватно, як до науково-аналітичної розвідки. Сподіваюся, слова з твору Т. Шевченка не викликатимуть таких емоцій, як попередня літературно-художньо-музична метафора.

Додано матеріал, пов'язаний з дослідженням, переосмисленням та політичними реінкарнаціями образу голоду 1932—1933 років в «колективній пам'яті» та історіографії після 2009 року.

У політичних репрезентаціях голоду, і в суспільних реакціях на ці репрезентації, і в дослідженнях теми відбулися зміни. В одних випадках йдеться в основному про нюанси і акценти (коли йдеться про політику). Мені здається, що стереотипний спосіб репрезентації голоду 1932—1933 років, освячений законом, якщо і змінився, то здебільшого в бік подальшої радикалізації, аж до нових спроб запровадження санкцій за «неправильне» тлумачення події.

В інших, коли йдеться про дослідження, з'явилися обнадійливі тенденції, які у разі їхнього подальшого розвитку обіцяють перетворити *Holodomor studies* на щось відмінне від обслуговування ідеологічного, політичного чи «суспільного» запиту.

Що не змінилося?

Досвід інтелектуальних і не зовсім дискусій щодо першого видання цієї книги засвідчив: те, що написано, і те, що прочитано, може відрізнитися, іноді досить радикально.

В одних випадках це пояснюється відмінностями соціального, культурного, політичного, освітнього та інших видів досвіду.

В інших — категоричною нездатністю і небажанням певної категорії читачів, по-перше, прочитати, по-друге — зрозуміти.

На одному з публічних обговорень народний депутат «зі стажем» і випестуваними шевченковими вусами сказав, що він «полистав цю книжечку». На підставі такого фундаментального підходу він заперечив її основні ідеї. Справді, навіщо читати, коли можна «полистати»...

До цього додається сучасний рівень дискусії, який, на жаль, має тенденцію до подальшого зниження. Найвідомішим проявом цього явища є той спосіб обговорення, за якого авторів приписуються наміри, яких він не має, і те, чого він не говорив і не писав. На жаль, цього не уникають і деякі представники «інтересів суспільства», які оздобилися науковими ступенями і посадами, і колеги, які виконують місію «публічних інтелектуалів», і брати-історики (сестри-історикині). Формула, відома «широкому загалові» з американських поліцейських фільмів, розширюється: проти вас може бути використане не лише те, що ви сказали, а й те, чого ви не говорили.

Отже.

ЧОГО Я НЕ СКАЗАВ І НЕ НАПИСАВ?

1. Ця книга — не про голод 1932—1933 років в Українській СРР. Вона — про *Голодомор* (див. відповідне місце у Вступі, де дається визначення цього поняття).
2. Я не заперечую факту голоду 1932—1933 років в Українській СРР та його особливості порівняно з іншими регіонами СРСР.
3. Я не заперечую інтерпретацію голоду 1932—1933 років як геноциду українців і розумію важливість такої інтерпретації для політичного просування проблеми, зокрема в донесенні інформації про трагедію «світовій спільноті».
4. Припускаю, що «геноцидна версія» має право на існування і в науковому просторі. *Як одна з інтерпретацій*. Але я гадаю, що некритичне уживання в наукових студіях терміна «геноцид», визначене політичним інтересом, блокує якісний розвиток наукових досліджень голоду 1932—1933 років в Україні. Політичний дискурс обмежує можливості наукового. Окрім того, у багатьох випадках така інтерпретація в її етноцентричному варіанті провокує ксенофобію та нездорові пристрасті в публічному просторі, припускає цинічне маніпулювання пам'яттю жертв, сприяє поширенню і зміцненню комплексу жертви та комплексу меншовартості.
5. Я не претендую на об'єктивність, на «істину в останній інстанції», на те, що ця книжка є вичерпним звітом із зазначеної на обкладинці теми, що я ставлюся нейтрально до того, про що у ній йдеться.

Що я справді заперечую:

- право прибічників інтерпретації голоду 1932—1933 років як геноциду, спрямованого винятково проти українців, репрезентувати її єдино вірною і нав'язувати її дослідникам і суспільству;
- право політиків, держави і «громадської думки» регулювати наукову інтерпретацію історичних подій та минулого і встановлювати «історичну істину» законами, розпорядженнями, постановами, резолюціями і голосуванням;
- право цих груп запроваджувати санкції проти тих, хто виходить за межі офіційно встановлених норм у трактуванні минулого.

Закінчую порадою: читати лише з початку і до кінця. За це авансом висловлюю подяку інтелігентному, уважному, вдумливому читачеві. Утім, на інших я не розраховую.

Чапел-Гілл, США,
квітень 2018 року

ВСТУП

Предметом дослідження в цій книзі є не сам голод 1932—1933 років (тобто події і факти цієї трагедії), а уявлення про нього, оформлені в наукові й публіцистичні наративи, дискусії (наукові, політичні, міжнародні) та ідеологічні форми і суспільні практики, визначені цими уявленнями.

Інакше кажучи, йтиметься не про події минулого, а про їхні сучасні репрезентації та інтерпретації.

У цьому нарисі¹ йдеться про «інструменталізацію» історії та історичної пам'яті як чинників формування «колективної самосвідомості» нації; про роль історії (під якою розуміємо упорядкований набір знань і відомостей про минуле) та істориків у конструюванні історичної пам'яті та панівного історичного наративу, у творенні стереотипних уявлень про події та явища, які до недавнього часу були у цій пам'яті відсутні або існували у вигляді «пригніченої пам'яті»; про взаємодію та взаємовпливи політики (ідеології), історичної науки та масової свідомості.

Зазначені проблеми розглянуто на прикладі конструювання в політико-ідеологічному (публічному) та науковому дискурсах² кінця 1980-х —

¹ Автор дякує Special and Extension Program Центрально-Європейського Університету (Будапешт) за можливість працювати над остаточним варіантом цієї книги у січні — квітні 2009 р. та Центрові досліджень голокосту і геноциду Амстердамського університету за можливість доопрацювати її у червні 2009 після обговорення рукопису в Інституті історії України НАН України.

² Термін «дискурс» і тотожне йому поняття «дискурсивні практики» в даному огляді вживаються в значенні, наближеному до французького структуралізму і постструктуралізму. Йдеться про спосіб, стиль говоріння з наперед визначеною метою обговорення та відповідний інтерес, що стоїть за ними. В цьому розумінні дискурсу важливим є визнання того, що **певний спосіб висловлювань формує як саме ко-**

початку 2000-х образу голоду¹ 1932—1933 років в Україні, і *Голодомору* як одного з ключових символів у переосмисленні і переоцінці радянського періоду в Україні, у формуванні нового варіанту «колективної пам'яті», у «націоналізації історії» та її використанні в «проекті» побудови нації.

Вибір теми зумовлений унікальністю ситуації: попри колосальні масштаби і наслідки лиха, воно, на відміну від інших подібних гуманітарних катастроф ХХ століття, впродовж майже півстоліття залишалося «білою плямою» на карті української і світової історії, було об'єктом навмисного замовчування та ідеологічного табу — і раптом, впродовж менше ніж десятиліття стало предметом гострих політичних і наукових дискусій, міжнародних суперечок, об'єктом уваги мільйонів людей, які не мали до нього жодного безпосереднього відношення.

Історія забуття і повернення в суспільну свідомість голоду 1932—1933 років в образі *Голодомору* є показовим, в чомусь досить типовим, в чомусь унікальним прикладом для науковців, які цікавляться проблемами взаємодії «колективної пам'яті» та історії, історіографії та ідеології, історії та політики.

Обговорюючи історичну подію — голод 1932—1933 років в УСРР, я вживатиму таку термінологію:

- 1) *Голодомор* (саме так, курсивом) — це відповідник усталеного комплексу стереотипних уявлень, комеморативних практик, офіційної версії події. Це не сама подія, а її реконструйований (чи сконструйований?) образ, її репрезентації, уявна реальність, симулякр. В такому варіанті *Голодомор* — це різновид «культурної» чи «соціальної» пам'яті, яка заслоняє індивідуальну та «комунікативну» пам'ять, навіть більше, витісняє, заступає їх.
- 2) Голодомор — усталений термін, зафіксований в законодавстві, історичній політиці та тій частині історіографії, яка обстоює тезу про голод 1932—1933 років як геноцид українців.
- 3) І нарешті «голод 1932—1933 років» — найбільш нейтральний відповідник самої події.

Головні дослідницькі питання виглядали так: як і чому певна історична подія стає об'єктом політичного інтересу та інструменталізації? Як політичний інтерес визначає образ історичної події та способи її репрезентації? Які основні актори беруть в цьому участь, які їхні інтереси? Як формується ка-

мунікативне середовище, так і предметну сферу цього дискурсу, і навіть певні суспільні (соціальні) явища.

¹ Образ в даному разі — це результат цілеспрямованої реконструкції об'єкту в свідомості людини чи груп людей.

нонічний, стереотипний образ цієї події і як він транслюється в суспільство і функціонує там? Яка роль професійної історіографії у цих процесах? Чи можливий вихід за межі домінуючих дискурсивних практик? Яким є механізм взаємодії історичної політики і професійної історіографії?

У нарисі обстоюється теза про те, що канонічний образ голоду 1932—1933 років в Українській СРР усталився в українському суспільстві впродовж останніх трьох десятиліть як *Голодомор* (див. вище пункт 1).

Він став офіційною версією події і, з одного боку, є ідеологічним конструктом, створеним впродовж 1980-х — на початку 1990-х років спільними зусиллями громадських діячів, фахових істориків та публіцистів.

З іншого — набором культурних та політичних стереотипів, які було узаконено державою і підтримано значною частиною суспільства через регулятивні акти, комеморативні практики і ритуали.

Цей конструкт у вигляді «історичної пам'яті»¹, виконує пояснювальні, виховні, мобілізуючі функції в різних сферах суспільного життя — від науки до освіти, від повсякденної свідомості до політики. В його рамках досить успішно імітуються пізнавальні практики, але насправді його евристичний потенціал є мінімальним, бо дослідницькі зусилля в його рамках зосереджені майже винятково на зміцненні канонічної, «офіційної» версії події.

Ці стереотипні уявлення про голод 1932—1933 років та відповідні репрезентації події було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки, а згодом легітимовано через наукові праці дослідників українського та неукраїнського походження, об'єднаних спільною метою та місією: йшлося про відновлення «історичної справедливості».

Канонічний образ і репрезентацію події було імпортовано в Україну в другій половині 1980-х років і вже тут легітимовано спочатку в публіцистиці часів «перебудови», а потім і через праці українських істориків.

Ці уявлення було поширено в українському суспільстві через офіційні та громадські комеморативні практики та через освітню систему (історія України в школах і вишах), через засоби масової інформації².

¹ Історична пам'ять — цілеспрямовано сконструйований відносно стійкий комплекс взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних і політичних дискурсах, стереотипах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. «Конструкторами» історичної пам'яті є політики, історики, журналісти, митці, громадські діячі.

² Ця теза не суперечить очевидному фактові: присутності голоду 1932—1933 років в «живій пам'яті», чи, за А. Ассман, «комунікативній пам'яті» декількох поколінь

Вони дістали підтримку тієї частині суспільства, для якої згадування про голод 1932—1933 років було елементом особистого чи родинного життєвого досвіду, «комунікативної пам'яті», яка зазвичай живе впродовж трьох поколінь.

Окремі складові цих масових стереотипних уявлень, пов'язані с фактографією катастрофи 1932—1933 років, знайшли документальне підтвердження в архівних документах, що значно підсилило їх суспільний резонанс і надало їм статус «історичної правди».

Упродовж 1990-х в українському суспільстві сформувався базовий комплекс стійких масових уявлень про голод 1932—1933 років, наявність якого дозволяє стверджувати, що ці уявлення стали й частиною національного історичного міфу¹, надзвичайно важливого для конструювання ідейного середовища, метою якого є індоктринація і творення лояльного громадянства.

Голодомор став самодостатньою формою культурної реальності, невід'ємною частиною стійких масових уявлень про історію України ХХ ст., складовою набору повторюваних символічних колективних практик (комемораций), елементом громадянського виховання.

Навіть більше, *Голодомор* набув рис сакральності, окремі публічні дії, пов'язані з ним, мають риси релігійного культу.

Отже, об'єктом дослідження цієї книги є *Голодомор* в декількох його вимірах: образ події, розповідь про неї (історичний наратив), канонічна форма репрезентації, фрагмент культурної пам'яті — власне, особлива форма культурної реальності, і зрештою — об'єкт і суб'єкт історичної політики.

Матеріал для цієї книги збирався впродовж 6 років, у 2003—2009. У 2017 році, коли виникла ідея перевидати цю книгу, довелося знову поринути у світ першоджерел. Початково тема голоду 1932—1933 років роз-

українців у вигляді індивідуальних споминів, які фрагментарно передавалися з покоління в покоління. В даному разі йдеться про систематизовані узагальнені «колективні уявлення», сформовані внаслідок культурних, освітніх, ідеологічних практик останніх двох десятиліть. Наявність елементів «проекту», цілеспрямованого конструювання уявлень не заперечують їхньої часткової відповідності «історичній реальності», яка, в свою чергу, є певним різновидом уявлень. Іншими словами, на мій погляд, згадані стереотипні уявлення про голод 1932—1933 років певною мірою є відповідними тому минулому, яким воно було пережите. Ці уявлення не варто вважати чи представляти лише формою репрезентації, хоча відкритим залишається питання про співвідношення репрезентації та реально пережитого минулого, яке відклалося у «колективній пам'яті». Докладніше див. розділ III «Історія без політики».

¹ Термін «міф» в цьому тексті вживається як відповідник сакралізованого історичного наративу.

глядалася як окремий сюжет в більшій праці про переписування і пересмислювання історії на пострадянському просторі.

Події 2007—2008 років і остаточне оформлення *Голодомору* в особливу форму культурної реальності й державної історичної політики змусили до детальнішого аналізу цього явища. Запланований фрагмент перетворився на книгу. Основний текст написано у червні 2008 — червні 2009, зміни та доповнення додано у грудні 2017 — березні 2018.

Окремі фрагменти цього тексту було оприлюднено в наукових виданнях¹, виголошено на міжнародних конференціях у Празі (2006), Москві (2006), Лейпцигу і Римі (2007), Фрібурзі (Швейцарія), Бостоні та Києві (2008), Амстердамі (2009). Деякі ідеї викладено в інтерв'ю українським і зарубіжним засобам масової інформації у публічних виступах в 2007—2017 роках.

Книга складається з трьох частин: в першій йдеться про історію «забування» і реконструкції подій 1932—1933 років, про політичний, культурний та суспільний контекст конструювання уявлень про голод 1932—1933 років, про появу *Голодомору* як специфічного дискурсу та особливої форми культурної реальності, про перетворення його на об'єкт і суб'єкт політики, зокрема й міжнародної.

У другій частині на прикладі *Голодомору* розглянуто питання взаємодії професійної історіографії та політики, тут йдеться про функціонування теми голоду 1932—1933 років в політико-ідеологічному та науково-аналітичному дискурсах, про їхні взаємовпливи, про трикутник «історик — політика — влада».

Третій розділ присвячено науковій деконструкції² *Голодомору*, проаналізовано його дискурсивні практики, риторика і термінологія, на при-

¹ Разрытая могила: голод 1932—1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // *Ab Imperio*. — 2004. — № 3; Revisiting the Great Famine of 1932—1933. Politics of Memory and Public Consciousness (Ukraine After 1991) In: *Past in the Making. Recent History Revisions and Historical Revisionism in Central Europe after 1989* // Ed. by M. Kopecek. — CEU Press, 2008; *Struggling with Traumatic Past: The Great Famine of 1932—1933 and the Politics of Memory in Contemporary Ukraine* // *Postdiktatorische Geschichtskulturen in Europa. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*. Wallstein Verlag: Göttingen, 2010, с. 75—97; *Holodomor and the Politics of Memory in Ukraine after Independence* // *Holodomor and Gorta Mor. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. Edited by Christian Noack, Lindsey Janssen and Vincent Comerford, 2012; *Историческая политика в Украине и Голодомор* // *Прошлый век*. Вып. 1. Сборник научных трудов. — М., 2013, с. 277—336; *Голодомор, геноцид, голокост. До історії понять і термінів* // *Голод 1933*. Українці: 36. наук. пр. — К., 2013, с. 238—304 та ін.

² Під деконструкцією в даному конкретному випадку я маю на увазі аналіз того, що можна назвати текстами (дискурсами) *Голодомору*. Текст у цьому разі — це не

кладі *Голодомору* розглянуто проблеми взаємодії історичної пам'яті, історії та професійної історіографії.

Питання ролі історії та історика в історичному та історіографічному процесі, які порушено тут, оцінки та аналіз конкретних праць і висловлювань стосуються текстів, а не їхніх авторів.

Чверть століття мого власного дослідницького досвіду переконали мене в необхідності дистанціювати текст від його автора і розглядати цей текст в ширшому суспільному і культурному контексті як вияв і трансляцію цих контекстів, а не лише як вияв особистої позиції автора, яка так само залежить від згаданих контекстів і водночас впливає на них.

Я хочу висловити подяку усім, хто долучився до цього дослідження у різний спосіб — від обговорення тексту книги та дискусій щодо окремих проблем до допомоги у пошуках необхідних матеріалів: Євгенові Бистрицькому та Олексієві Толочкові (Україна), Мирославі Юркевичеві (Канада), Франкові Сисину (Канада), Костянтиніві Гломозді (Україна), Олексієві Міллерові (Росія), Вільфрідові Їльге (Німеччина), Карлові Беркгофу (Нідерланди), Романові Процикові (США).

Спеціальна подяка студентам Харківського національного університету ім. В. Каразіна: П. Єремєєву, І. Винокурову, М. Каменник, С. Петрову, В. Свириденко — за першу справді професійну, хоча і неопубліковану рецензію першого видання цієї книги.

Окремо хочу подякувати Валерію Смолієві (Україна) за моральну підтримку в роботі над темою та Станіславові Кульчицькому за його незмінну готовність витратити час на розмови з людиною, яка критично ставиться до його поглядів на голод 1932—1933 років.

І нарешті — окрема, особлива і спеціальна подяка Якову Яковенку, який на добровільних засадах долучився до опрацювання другого видання цього тексту і є одним з небагатьох, хто наважився його прочитати від першої до останньої сторінки. Можливо, це було його покаранням за ідею перевидати цей твір.

Усі ці люди різною мірою вплинули на мою працю і, безумовно, сприяли її покращенню.

лише висловлювання політиків, дослідників, інтерпретаторів. Текст може міститися і у візуальних образах, музейних експозиціях, кіно, телепередачах і т. п. Деконструкція не має нічого спільного із запереченням. Йдеться про деконструкцію саме в тому сенсі, в якому цей термін вживався Ж. Деридою, власне — про критичне переосмислення канонічної версії голоду 1932—1933 років, яку я називаю *Голодомором* — але не лише шляхом аналізу текстів, а й через аналіз політичної контекстуалізації, інтелектуальної і політичної генеалогії базових тверджень.